

אמר לו השר: לאו!

אמר לו החסיד: ואם היית מחזיר לו, מה היו עושים לך בבית המלך? (1)

אמר לו השר: היו חותכים את ראשי בסיף!

אמר לו החסיד: והלא דברים קל וחומר. ומה אתה שהיית עומד לפני מלך בשר ודם, שהיום הוא כאן, ולמחר הוא בקבר, היית חושש כך מעונשו, ולא היית מחזיר שלום בפניו.

אני, שהייתי עומד בתפלה לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא חי וקיים לעד ולעולמי עולמים, על אחת כמה וכמה שלא היה לי להפסיק לפניו, ולהחזיר לך שלום!

תנו רבנן: מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, בא שר אחד ונתן לו שלום. ולא החזיר לו אותו חסיד שלום, המתין לו השר עד שסיים תפלתו.

לאחר שסיים תפלתו, אמר לו השר: ריקא, והלא כתוב בתורתכם [דברים ד ט] "רק השמר לך ושמור נפשך", ועוד כתיב בה [דברים ד טו] "ונשמרתם מאד לנפשותיכם" (46) ואם כן כשנתתי לך שלום, למה לא החזרת לי שלום, וסכנת את עצמך?! והרי אם הייתי הותך את ראשך בסיף, מי היה תובע את דמך מירי?!

אמר לו אותו חסיד: המתן לי עד שאפייסך בדברים! (47)

וכך פייסו לשר. אמר לו: אילו היית עומד לפני מלך בשר ודם ובא חברך ונתן לך שלום, וכי היית מחזיר לו שלום?

לג-א

על הנס, והכניס את עצמו לסכנה? ואפילו אם סמך שבזכות התפלה ינצל, מכל מקום לא השיב כלל על שאלת השר. וביאר, שאין דרך השררה להעניש מיד, אלא חוקר תחלה למה עשית כך וכך, ולכן אמר לשר: המתן עד שאפסיק בדברים, וכוונתו, שהרי כן היא דרכך להמתין, וסמכתי על כך שאפייסך, ותבין שלא עשיתי זאת מתוך מרידה, ונמצא שלא עברתי על "ונשמרתם".

והצל"ח הוסיף, שראה אותו חסיד שיש באותו שר מידת ענוה, מכך שהקדים לו שלום, ולכן בטח בו שלא יהרגנו עד שישמע טענותיו [וראה מהרש"א ומג"א קד א, ולהלן לג א הערות 1–2].

1. הגר"א ביאר שהוצרך להקדמת שאלה זו, כדי שלא יתחייב בנפשו על שמסר נפשו למיתה

46. הרמב"ם [רוצח יא ד] נקט שמשמעות פסוקים אלו שמצוה להשמר ולמנוע כל מכשול שיש בו סכנת נפשות. ותמה המנחת חנוך [תקמו] שהרי "השמר לך" נאמר על שכחת התורה, כמבואר באבות [פ"ג ה"י], ו"ונשמרתם" נאמר על עשיית פסל, ואינם עוסקים כלל בסכנת הגוף, ומסוגיין אין להוכיח, כי מה איכפת לך איך פירש השר הגוי הזה את הפסוק, וסיים שיתכן שסמך על מה שדרשה הגמרא [שבועות לו א] מ"השמר לך" שאסור לקלל עצמו [ודבריו הם ביאור דברי המהרש"א]..

והגר"י קמנצקי [בהקדמת אמת ליעקב] כתב שבשכחת התורה למדו מ"השמר לך" שמתחייב בנפשו, וכיון שהוזהרו להשמר מכך, מוכח שאסור להסתכן.

47. הט"ז [סו סק"א] תמה, איך סמך אותו חסיד

מיד נתפיים אותו השר, ונפטר ממנו אותו חסיד לביתו לשלום.

שינו במשנה: אפילו נחש כרוך על עקבו, לא יפסיק.

אמר רב ששת: לא שנו ש"לא יפסיק", אלא בנחש, משום שאין בו סכנה, אבל כשעקרב על עקבו, מסוכן הוא, לפי שהעקרב מוכן לעקוץ יותר משנחש מוכן לישוך, (2) ולכך פוסק מתפלתו. (3)

מיתבינו: מי שראוהו שנפל לגוב אריות, אין

מעידין עליו שמת, להתיר את אשתו להנשא! משום שאין הדבר ברור שמת מחמת כן כי לפעמים אין האריות רעבים, ואינם אוכלים אותו.

אבל אם ראוהו שנפל לחפירה מלאה נחשים או עקרבים, הרי הם מעידין עליו שמת! משמע, שהדבר ברור שהנחש ימיתו, ואיך אמר רב ששת (4) שהנחש אינו מסוכן?

מתרצת הגמרא: שאני התם בנפל לחפירה, דאגב איצטא [דוחק] שדוחק את הנחשים בנפילתו, מזקי ליה!

לכוון.

ותוס' הביאו מירושלמי שאם רואה שהנחש בא כנגדו בכעס, מפסיק, כי מתכוון להזיקו, [ובאופן זה נחשב שכיח וברי היזקא]. וביאר הגר"א כי אף שבירושלמי אמרו שלא יפסיק, היינו לדיבור אך תוס' סברו כהרא"ש שאף הליכה נחשבת הפסק, ועליה כתבו שמוותרת.

3. דעת תוס' שאם הפסיק, חוזר לתחלת הברכה שהפסיק בה, ובג' ראשונות חוזר לראש, ובג' אחרונות חוזר לעבודה, משום שנחשבים ככרחה אחת, [כדלהלן לד א לגבי טעה]. אבל הרשב"א תמה שהרי אינו חוזר אלא למקום שפסק, כמו בק"ש, ואין חילוק היכן פסק, ואפילו באמצע הברכה, וראה ב"י [קד] שתפלה חמורה מק"ש.

4. בספר ברכת ראש ביאר שהגמרא הקשתה על רב ששת ולא על המשנה, כי במשנה יתכן לבאר שהאיסור רק במקום שאין הנחשים ממיתים, [כמו שחילק הרמב"ם תפלה ו ט], אך רב ששת שלא חילק אלא בין נחש לעקרב, משמע שאין מפסיקין מפני שום נחש, ועל כך הקשו מהברייתא.

בחינם, והתכוון לומר, שגם אני אילו הייתי מפסיק הייתי מתחייב מיתה לשמים, והעדפתי לתהרגני מאשר להתחייב מיתה בידי שמים.

וראה בתבואות שור [יג ב] שהוכיח מכאן שאין להפסיק בתפלה אלא בברי היזקא, ואפילו איסור תורה נדחה לצורך כך, כי אין זו דרך ראויה להפסיק בעומדו לפני מלך מלכי המלכים.

2. כך פירש רש"י, והרמב"ם בפיה"מ כתב שנחשים רוב פעמים אינם נושכים, והעיר הרש"ש שהרי אין הולכים בנפשות אחר הרוב, ובקובץ שיעורים [פסחים ח א] תירץ שכיון שרובן לא ממיתין נחשב כמקום שלא שכיח היזקא ושלוחי מצוה אינן נוזקין [ובשואל ומשיב קמא ח"א ו, הוכיח כן שהרי נחש מועד לעולם, ובהכרח שרק לשלוחי מצוה אינו מועד. וראה הערה 4]. ובפשטות אין זה הכרע בנידון של נפשות, אלא באיסור הפסק בתפלה.

ובתבואות שור [יג ב] שהוכיח גם מכאן שאין להפסיק בתפלה אלא בברי היזקא, ואפילו איסור תורה נדחה לצורך כך, כי אין זו דרך ראויה להפסיק בעומדו לפני מלך מלכי המלכים. ובשש"כ [כה טו] הביא שבגרש"ז אוירבעך תמה למה לא יפסיק, והרי מפני פחדו אינו יכול

אמר רבי יצחק: היה עומד בתפלה וראה שוורים באים כנגדו, הריהו פוסק מתפלתו! כי אף בשור תם יש משום סכנה. כדתני רב אושעיא: מרחיקין משור תם [שלא הוחזק כנגחן] חמשים אמה מפני הסכנה, ומשור המועד [שנגח שלשה פעמים] מתרחק כמלא עיניו!

תנא משמיה דרבי מאיר: ריש תורא בדיקולא, סליק לאגרא ושדי דרגא מתותדי: והיינו ששור הוא בעל חי מסוכן, עד כדי כך, שאפילו כשהוא עסוק באכילתו מתוך סל של תבן, ברח מפניו ועלה לגג, והשלך אחריו את המדרגות העולות לגג, כדי שלא יעלה אחריו ויזיקך [ואמר בדרך גוזמא, שצריך לזוהר ממנו ביותר].

אמר שמואל: מה שאמרו ששור בעל חי מסוכן הוא, הני מילי בשור שהור, וביומי ניסן, מפני שאז השטן מרקד לו בין קרניו: שמתוך שעברו ימי הסתיו שבהם יבשה הארץ, ועתה רואה אותה מלאה דשאים, זחה דעתו עליו, ונכנס בו יצר הרע.

תנו רבנן: מעשה במקום אחד שהיה בו ערוד [בעל חי שנולד מכלאי נחש וצב], והיה מזיק את הבריות, באו והודיעו לו לרבי חנינא בן דוסא.

אמר להם: הראו לי את חורו!

הראוהו את חורו, נתן רבי חנינא בן דוסא את עקבו על פי החור, יצא הערוד ונשכו לרבי חנינא, ומת אותו ערוד.⁽⁵⁾

[כי כשהערוד נושך אדם – אם הערוד מגיע קודם למים, האדם מת, ואילו אם האדם מגיע למים לפניו, הערוד מת. ונעשה נס לרבי חנינא ונבקע מעין מתחת עקבו, ולכן מת הערוד]⁽⁶⁾.

נטלו רבי חנינא לערוד על כתפו, והביאו לבית המדרש, אמר להם: ראו בני, איך ערוד ממית, אלא החטא ממית!⁽⁷⁾

באותה שעה אמרו: אזי לו לאדם שפגע בו

5. המהרש"א תמה איך עמד רבי חנינא במקום סכנה וסמך על נס. והחיד"א [בפתח עינים] ביאר ע"פ דברי החינוך [תקמוז] שקצת בני אדם הקב"ה חפץ ביקרם ומסר את הטבע בידם, ורבי חנינא ידע שהוא מכללם, וכ"כ המהרש"א [תענית כ ב].

ובעיון יעקב ביאר שידע שכל חייו הוא שלוח משמים לטובת הכלל [שהרי הוא ניזון בקב חרובים, וכל העולם ניזון בזכותו] וראה בשו"ע [חומ"מ תכו] אם חייב להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל אחרים מסכנה ודאית. ובגליון הש"ס ציין ליפה מראה שכתב כי לצורך קידוש ה' שעשה מותר לסכן עצמו.

6. רש"י בשם בה"ג, ובחולין [קכו א] מצינו שהוא בריה הנוצרת מנחש וצב, ועליה הקב"ה אומר שתבא בריה שלא בראתי בעולמי ותפרע מהרשעים שמביאים בריות שלא בראתי, ויתכן שלכן אין לו תקנה אלא בכריאת מעין חדש לרפואתו [וראה בעל הטורים שמות י יז, ויערות דבש ח"ב ח, ושל"ה כי תצא תו"א ו].

7. ברוח חיים [אבות ה ה] כתב שמשום כך שנינו שם "לא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם", שהרי "לא לן אדם בירושלים ועבירה בידו", ולא יכלו להזיקם.

ערוד, ואוי לו לערוד שפגע בו רבי הנינא בן דוסא:

רביעית בפני עצמה, קודם חונן הדעת, וחותם בה "ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לחול".⁽¹⁰⁾

מתניתין:

מזכירין גבורות גשמים [משלב הרוח ומוריד הגשם]⁽⁸⁾ בברכת תחיית המתים.

רבי אליעזר אומר: אומר את ההבדלה בתוך ברכת החודאה! וטעמו, משום שמודים בה לה' שזיכנו להכיר ולהבדיל בין קדש לחול.⁽¹¹⁾

ושאלה של גשמים [ותן טל ומטר] מזכירין בברכת השנים:

גמרא:

והבדלה [אתה חוננתנו] שבתפלת מוצאי שבת ויום טוב, מזכירין בחונן הדעת!⁽⁹⁾

שינינו במשנה: מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים!

רבי עקיבא אומר: אומרה להבדלה כברכה

דנה הגמרא: מאי טעמא?

8. בתענית [ב א] אמרו שנקראו "גבורות גשמים" מפני שיורדין בגבורה, ובתוס' שם כתבו משום ש"גבורה" כוללת כח וגדולה, והרמב"ם בפירושו משנתנו כתב שנקראו גבורות מפני שיש בהן תועלת. והרא"ה ביאר שגשמים נקראו גבורה כי הם דבר פלא.

לומר שניהם, שהרי אין בכך כפילות, כי "אתה חונן" נאמר על כל אדם, בין על ישראל ובין על האומות, שחננם ה' בדעת להשכיל בשבע חכמות, אבל "אתה חוננתנו" נסוב על חכמת התורה, ותקנוה על החיבה יתירה שנתן הקב"ה לישראל על ידי התורה. ובדברי חמודות האריך בזה, וראה הערה.

9. כתב הארצות חיים: אין מתחילים ב"אתה חוננתנו", לפי שהמשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה אינו אלא טועה, אלא מתחיל "אתה חונן" עד "וחננו מאתך", ומתחיל "אתה הבדלת", וכן דעת הרמב"ם [תפלה ב ד], וכן דקדק הב"ח מהלשון "והבדלה בחונן הדעת". אבל הבית יוסף [רצד] כתב: "והעולם נוהגים לומר "אתה חוננתנו", שאין זה נקרא שינוי מטבע, שהכל ענין אחד הוא", ומשמע שסברו שאין ההבדלה ממטבע התפלה, שהרי אם כן אין זה שינוי ממטבע, כי הנידון מהו המטבע הנכון במוצ"ש, ובהכרח שהוא דין הבדלה בפני עצמה, שתקנו לאומרה בתפלה. והדרכי משה כתב "ומיהו משמע דלכו"ע אין לומר תרוייהו", אך הלבוש יישב מנהגינו

10. אף שלעיל [כח ב] אמרו שמנין הברכות נתקן כנגד י"ח אזכרות, וגם ברכה שנוספה, תקנוה כנגד אזכרה — לרבי עקיבא ברכת ההבדלה אינה ברכה ממטבע התפלה, אלא דין הבדלה בפני עצמה, ורק תקנו לאומרה בתפלה, ולפיכך אין צריך שתהא אזכרה כנגדה [ובע"ב אמרו "תמני סרי לא תקון" שלא מצינו שתקנו תפלה של י"ט ברכות, אך לא מצד האזכרות]. ולביאור זה אם דילג ברכת ההבדלה, אינו חוזר, אך אם היא ברכה ממטבע התפלה מסתבר שיחזור, ובכרייתא שינינו "אין מחזירין אותו" ולא מצינו שנחלק בה ר"ע.

11. רבינו יונה.

אמר רב יוסף: מתוך ששקולה ירידת הגשמים בתחיית המתים, לפיכך קבעה אנשי כנסת הגדולה בתחיית המתים! שכשם שתחיית המתים מביאה חיים לעולם, כן ירידת הגשמים מביאה חיים לעולם. (12)

עוד שנינו "ושאלה, בכרכת השנים", וגם בזה דנה הגמרא: מאי טעמא?

אמר רב יוסף: מתוך שהיא צורך פרנסה, לפיכך קבעה בכרכת השנים שאף היא שאלת פרנסה.

עוד שנינו: "הבדלה בחונן הדעת", וגם בזה דנה הגמרא: מאי טעמא?

אמר רב יוסף: מתוך שהבדלה היא חכמה, כי החכם יודע להבדיל בין קדש לחול ובין טמא לטהור, קבעה בכרכת החכמה! שעל ידי הדעת אנו מכירים את מעלת המנוחה, ויודעים אנו להבדיל בין קודש לחול. (13)

ורבנן אמרי כי הטעם שמזכירין הבדלה בחונן הדעת, הוא: מתוך שהבדלה היא הזכרת יציאת הקודש וכניסת החול, לפיכך קבעה בתחלת ברכת החול, (14) שהיא "חונן הדעת", שהרי ג' ראשונות נאמרות אף בשבת. (15)

אמר רבי אמי: גדולה דעה שניתנה בתחלת ברכה של חול ב"חונן הדעת".

ואמר רבי אמי: גדולה דעה, לפי שניתנה בין שתי אותיות [שתי אזכרות השם]! שנאמר [שמואל א ב ג] "כי אל דעות ה'". (16)

וכל מי שאין בו דעה, אסור לרחם עליו, (17) שנאמר [ישעיה כז יא] "כי לא עם בינות הוא, על כן לא ירחמנו עושהו".

אמר רבי אלעזר: גדול מקדש, לפי שניתן

12. ע"פ ירושלמי, הביאו רב ניסים גאון.

13. רבינו יונה, והרשב"א כתב שלכן הקדימו את ברכת הדעת לפני כל ברכות הבקשה, כי לולי הדעת איך ידע למי יפנה לבקש צרכיו.

14. מג"א והגר"א [רצד] פירשו ע"פ הירושלמי, כי כמו שאסור לעשות מלאכה עד שיבדיל כך גם אסור לתבוע צרכיו קודם שיבדיל, ולכן צריך להבדיל קודם ברכות האמצעיות, וראה רא"ה ומהרש"א.

15. הגר"א [רצד] כתב שמנהגנו להתחיל ב"אתה חונן" ולומר גם "אתה חוננתנו" הוא לקיים את טעמי רב יוסף ורבנן, שכיון שקבעה בחונן הדעת משום שהיא חכמה, ראוי לפתוח ב"אתה חונן", אך צריך לומר בה גם "אתה

חוננתנו" כי היא תחילת ברכות החול, ואין לבקש על צרכיו לפני שמבדיל.

16. ביאר המהרש"א כי הדעת היא המדה העליונה שבג' מדות, חכמה בינה ודעת, והיא רוח הקדש, ולא אמרו בין שתי "תיבות ה'", אלא בין שתי "אותיות ה'", לפי שתיבות ה' אינן ככל תיבה המחוברת על ידי אותיות, ויש לה משמעות בפני עצמה, אלא מי שיש בו רוח הקדש [שהיא ה"דעת"] יודע לצרף את שמותיו של הקב"ה, [דעת" הוא לשון חיבור, כמו "והאדם ידע את חוה אשתו"]. וניתנה ה"דעת" בין "אל" שהוא דין, ל"ה'" שהוא רחמים, והיודע לצרפן יודע צירוף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ שהם דין ורחמים.

17. בבאר שבע [סנהדרין צב א] כתב שאין

בלשון רבים — שתי נקמות הללו למה? — נקמה אחת לטובה, ואחת לרעה.

נקמה לטובה — כדכתיב [דברים יג ב] "הופיע מהר פארץ", ודרשו [בב"ק לח א]: מפארץ הופיע והפקיר ממונן של הגויים לישראל. [ולכן שור של ישראל שנגח שור של עכו"ם, פטור].

ונקמה לרעה — כדכתיב, "אל נקמות ה', אל נקמות הופיע", להפרע מן הגויים שלא רצו לקבל את התורה.

שנינו במשנה: רבי עקיבא אומר: אומרה ברכה רביעית בפני עצמה.

אמר ליה רב שמן בר אבא לרבי יוחנן: מכרי, אנשי כנסת הגדולה תקנו להם

בין ב' אותיות. שנאמר [שמות טו יז] "מכון לשבתך פעלת ה', מקדש ה' כוננו ידיך".⁽¹⁸⁾

ואמר רבי אלעזר: כל אדם שיש בו דעה, הרי זה כאילו נבנה בית המקדש בימיו! שהרי דעה ניתנה בין שתי אותיות, כשם שמקדש ניתן בין שתי אותיות, כאמור.

מתקיף לה רב אחא קרחינאה: אלא מעתה וכי נאמר גם כן: גדולה נקמה שניתנה בין שתי אותיות? שהרי אף בה נאמר [תהלים צד א] "אל נקמות ה'".⁽¹⁹⁾

אמר ליה: אין, אכן נכון הדבר, כי אף הנקמה, במילתה [במקום שצריך לה] מיהא גדולה היא!

והיינו דאמר עולא: על הכתוב "אל נקמות"

ובדעת ובכל מלאכה" [ראה נה א]. ועל ידי כן היה יודע לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ. והמקדש כמו ה"דעת" ניתן בין שם אל"ף דל"ת, לשם הוי"ה, שהוא צירוף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ שהם דין ורחמים, ולכן אמר "כל אדם שיש בו דעה, כאילו נבנה בית המקדש בימיו", שהדעת מצרפת בין שתי אותיות, וגם בנין המקדש נעשה על ידי צירוף זה.

19. המהרש"א ביאר על פי דרכו, שקושיית הגמרא הרי בנקמה אין אלא גבורה ומדת הדין, ומה שייך בה צירוף רחמים ודין. ועל כך מתרצת "אין, במילתה מיהא גדולה היא", והיינו, שכשעושה נקמה באומות העולם, יש בה גם טובה לישראל, ולכן נכתבה בין אותיות של רחמים לאותיות של דין. [ומסתבר שלכן נקט "גדולה היא", כי "גדולה" היינו חסד].

ובמכתב מאליהו [ח"ב 124] נקט שנכתבה בין שני שמות של חסד, להורות כי אינה כנקמת אדם, שבאה להשלים את הפגיעה בכבודו, שהרי

הכוונה לשוטה מלידה, שהרי אינו אשם בחוסר דעתו, אלא במי שיש בו דעה ואינו רוצה להתבונן.

ובברכת פריץ [פר' בשלח] ביאר שהכוונה למי שהוא בר דעת אלא שאין לו דעה להכיר טובה, [אבל על מחוסר דעה חובה לרחם, שהרי אפילו על בהמה וחיה נאמר "ורחמיו על כל מעשיו" וכמבואר בב"מ פה א]. והוסיף, שהאיסור רק לענין רחמנות בדבר שאין עליו חיוב מצוה, אבל חייבין ליתן לו צדקה ולהשיב אבידתו, אולם ביד רמה [ב"ב ח א] כתב שמי שאינו בכלל דרך ארץ ומצוות אין ליתן לו צדקה.

ובאור יחזקאל [ד נט] ביאר שמי שאינו מחשב מחשבות להזהר מחטא, אין לרחם עליו אם יחטא, שהרי יודע ודאי שיכשל בחטא.

18. ביאר המהרש"א שהמקדש נעשה על ידי בצלאל שהיתה בו "דעת" ורוח הקדש, שנאמר "וימלא אותו רוח אלקים, בחכמה בתבונה"

לישראל ברכות ותפלות קדושות⁽²⁰⁾ והבדלות, ואם כן, מה מקום יש למחלוקת זו, והרי נחזי היכן תקון להבדלה?⁽²¹⁾

אמר ליה רבי יוחנן: בתחלה כשעלו מן הגולה והיו עניים, ולא היה ביכולתם לקנות יין, קבעו אנשי כנסת הגדולה את ההבדלה בתפלה, ולאחר שהעשירו ויכלו לקנות יין, בטלו את ההבדלה שבתפלה וקבעו על הכוס של יין,⁽²²⁾ ובאותו זמן נשתכחה תקנת עזרא שקבעה בתפלה, ולאחר מכן, שוב העניו ולא היתה ידם משגת לקנות יין, וחזרו וקבעו בתפלה, ואז נחלקו היכן נקבעה

בתחילה.⁽²³⁾

והם אמרו: כשחזרו וקבעו בתפלה – המבדיל בתפלה, אם יש לו אפשרות להשיג כוס יין, לכתחילה צריך שיבדיל גם על הכוס!⁽²⁴⁾

איתמר נמי, אמר רבי חייה בר אבא אמר רבי יוחנן: אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות, קדושות והבדלות, בתחלה קבעו להבדלה בתפלה, העשירו, קבעו על הכוס, חזרו והעניו, קבעו בתפלה, והם אמרו: המבדיל בתפלה, צריך

אין פגיעה בשמו יתברך, אלא שבהגתינו נראה כחילול ה', ונמצא שהנקמה היא לקדש את ה' כפי השגתינו, וכולה חסד עמנו שמלמדנו קידוש שמו.

20. במנחת חנוך [לא] העיר שמכאן יקשה לכאורה על דעת החינוך והרמב"ם שקידוש דאורייתא, וביאר כי אע"פ שהחיוב מה"ת, רבנן תקנו את נוסח הקידוש ומקום הזכרתו, וכעין שכתב הב"י [קפז] לגבי ברכת המזון. והמג"א [רעא א] ושאגת אריה [ס] הקשו מכאן לרשי [נזיר ד א] שנקט שהבדלה על יין מה"ת, עיי"ש, וראה הערה 33.

21. הריטב"א כתב שלא מצינו שיקשו כן על תקנה אחרת, כי יתכן שנשכחו פרטיה ומסורתה, ולכן תמהו כן רק על הבדלה שישנה כל שבוע ולא מסתבר שנשכחה מסורת, וראה הגהות מהר"ץ חיות.

22. הצ"ח ביאר שבקידוש קבעו מתחילה גם בתפלה וגם על הכוס, משום שאפילו עני חייב לאכול פת בשבת, ואם לא יקדש על היין יקדש על פת, אך הבדלה אינה על הפת, וראה הערה

24.

ובראש יוסף כתב שבקידוש חוזר לראש אף שיכול לאומרו על הכוס, ושלא כהבדלה, שאם יכול לאומרה על כוס אינו חוזר בתפלה, כי מתחילה תקנוה רק בתפלה, וכשהעשירו קבעו רק על כוס, ואף לבסוף נשאר דינה שדי בהבדלה על כוס, אך קידוש מתחילה נקבע בתפלה ועל כוס, ולכן אין הכוס מועילה במקום התפלה.

והטעם לחלק ביניהם, משום שקידוש הוא הזכרת שבת, ושייך בתפלה ועל הכוס, אך הבדלה, כיון שכבר הבדיל ויצאה שבת, לא שייך שיבדיל שוב [כמבואר בהערה 29].

23. הרמב"ן בספר תורת האדם כתב שהבדלת מוצ"ש שחל בט' באב אינה צריכה תשלומין, שלא נתחייב אותו מוצ"ש בהבדלת כוס, כי כיון שהבדלה על הכוס מטולטלת היא בין עניות לעשירות אין לך עניות גדול מלילי ט' באב שכל ישראל עניים מרודים הם, ולפיכך אינה מחוייבת בתשלומין, וראה נידון רחב בזה בראשונים לפסחים [קז א].

24. בפשטות נראה שנשאר חיוב הבדלה על

שיבדיל על הכוס.

איתמר נמי, רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: המבדיל בתפלה, צריך שיבדיל אף על הכוס.

אמר רבה: ומותבינן אשמעתין [על מה שאמרתי שצריך להבדיל גם על הכוס] ממה

ששנינו בבריייתא: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים, ושאלה בברכת השנים מחזירין אותו.

אבל אם טעה ולא הזכיר הבדלה בחונן הדעת, אין מחזירין אותו, (25) מפני שיכול לאומרה על הכוס, (26) ומשמע שדוקא כשלא

הכוס, אלא שאם אין לו כוס חייב להבדיל בתפלה, אולם ראה בהערה 28 שדעת הרשב"א שלמסקנא חזרו וקבעו עיקרה על התפלה.

והריטב"א ביאר שתקנו שאם יהא אפשר לו יבדיל על הכוס, ולמד מכך שאין מבדילין על הפת, שהרי ודאי היה להם פת לאכול, ובכל זאת לא תקנו להבדיל עליה, וכ"כ הר"ן [פסחים קז, ובשו"ע רצו ב הובאה מחלוקת בזה].

ובמשנה ברורה [שדמ ג] למד מכך שההולך במדבר ואין לו יין, יוצא ידי חובת הבדלה בתפלה.

25. דעת רס"ג שרק אם סיים תפלתו אינו חוזר, אך אם נזכר בתוך התפלה חוזר לראש, ויתכן שנקטו כי הבדלה נתקנה כתוספת במטבע ברכת חונן הדעת [והיינו אף לדעת רבנן במשנה, והרשב"א כתב שאינו נכון, כי א"כ גם כשסיים חוזר לראש].

אך הרמב"ם [תפלה י יד] והרשב"א נקטו שאם לא אמר בחונן הדעת, אפילו נזכר באמצע התפלה, לא יחזור, ויתכן שסברו כי דין הבדלה הוא חיוב בפני עצמו, ורק תקנו לאומרה בברכת חונן הדעת [והיינו לדעת רבנן, ובכך נחלק עמם רבי עקיבא], וראה הערה הבאה.

26. דעת רס"ג שאם אין לו כוס להבדיל, חוזר ומתפלל, וכן הביא הכסף משנה [תפלה י יד] בשם בה"ג, וביאר הרשב"א שהטעם לכך משום שהבדלה "תקנה קבועה היתה עד

שקבעוה על הכוס" ויש לדון אם כוונתו שהיא חלק מהתפלה, ואינה כיעלה ויבא שחוזר ומתפלל רק כדי לקיים חיוב ההזכרה, או שאע"פ שהיא חיוב הבדלה, ואינה מנוסח התפלה, חייב לחזור, כי היא הזכרה שקבעוה בתפלה ואינו יכול לקיימה אלא בתפלה [והראיה שהרי רק לגבי גבורות ושאלת גשמים נקט ש"בכרות קבועות הן", ולעיל כו הערה 27 הבאנו ביאור חילוק זה מכתבי הגר"ח, וראה עוד באבן האזל תפלה י יד, ובקהילות יעקב יז ובאשר לשלמה מועד יב].

והרמב"ם [שם] כתב ש"אם לא הזכיר הבדלה, אינו צריך לחזור" ולא תלה דין זה בטעם שיכול לאומרה על הכוס, וסבר כי מעת שעקרוה מנוסח התפלה ותקנו לאומרה על הכוס, שוב אינה מנוסח התפלה אלא הזכרה בעלמא, ואף אם אין לו כוס אינו חוזר.

ורבינו יונה כתב שאם יודע שמחר תהיה לו כוס, אינו חוזר ומתפלל, וכן נקט הרא"ש [תפלת השחר טו], וביאר בקהלות יעקב כי אף שכבר יצא חובת תפלה, אם אין לו כוס צריך לחזור כדי לקיים חובת הבדלה, שאינו יכול לקיימה אלא בתפלה שלימה, אך אינו מדיני התפלה.

ובדברי חמודות כתב כי אף שדעת הרא"ש [ערבי פסחים יג] שאם לא הבדיל יכול להבדיל עד יום ג', מכל מקום אם ידוע לו שתהיה לו כוס רק ביום ג', חוזר, כי כיון שטעה בתפלה וכעת אין לו כוס, לא רצו להרחיב לו את הזמן. והגרעק"א [רצט ו] כתב שיכול לסמוך רק על

אמרה בתפלה אומרה על הכוס, אבל אם אמרה בתפלה אינו צריך לאומרה שוב על הכוס. (27)

מתרצת הגמרא: לא תימא "מפני שיכול לאומרה על הכוס", אלא אימא "מפני שאומרה על הכוס", והיינו שצריך לאומרה על הכוס, בין אם טעה בתפלה ובין אם לא טעה.

איתמר נמי, אמר רבי בנימין בר יפת: שאל רבי יוסי את רבי יוחנן בצידן, ואמרי לה שאל רבי שמעון בן יעקב דמן צור את רבי יוחנן, ואנא שמעית כששאלו: המבדיל בתפלה, צריך שיבדיל גם על הכוס או לא?

ואמר ליה רבי יוחנן: צריך שיבדיל על הכוס!

איבעיא להו: המבדיל על הכוס קודם שהתפלל, מהו האם צריך שיבדיל אחר כך גם בתפלה, או לא?

אמר רב נחמן בר יצחק: צריך שיבדיל אף בתפלה, שהרי קל וחומר הוא ממי שהבדיל בתפלה, ומה הבדלה בתפלה, דעיקר תקנתא של הבדלה היא בתפלה, (28) אמרי חכמים: "המבדיל בתפלה צריך שיבדיל גם על הכוס" — המבדיל על הכוס, דלאו עיקר תקנתא היא, לא כל שכן שכליו להבדיל גם בתפלה כדי לקיים את עיקר התקנה. (29)

כוס שתהיה לו ביום א', כי הוא עיקר זמן הבדלה שהרי היום הולך אחר הלילה, אבל אח"כ הוא רק השלמה, ואינו מועיל במקום הבדלה בתפלה [ובבה"ל רצד ד"ה אומרים תמה, למה יחזור, והרי יכול להבדיל בשחרית שהיא בתוך עיקר זמן הבדלה, ולשיטתו אומרה בשחרית שלא בתורת תשלומין, כמובא בהערה 29 וראה אשר לשלמה מועד י].

ובבה"ל [שם ד"ה וסובר], ביאר שכוונת הדברי חמודות שחוששין שמא לבסוף לא יהיה לו כוס. ומשמע כי אף שיתכן שתהא לו כוס, אינו נפטר מתפלה, ויתכן שסבר שהבדלה היא חלק מהתפלה, והשוכח חייב בתפלה, ורק באופן שודאי תהיה לו כוס תקנו שיפטר עליה, אך אם יתכן שלא תהא לו נשאר בחיובו הראשון [ולפ"ז אין ההבדלה בשחרית לכתחילה, כי היא חלק מתפילת ערבית של מוצאי שבת].

27. הצ"ח העיר שהרי רבה ורב יוסף אמרו שניהם שצריך להבדיל גם על הכוס, ולמה רק רבה הקשה על דבריו מהברייתא? וביאר, שרבה ורב יוסף נחלקו [בפסחים קן] במי שטעם קודם

שהבדיל, לרב יוסף אמר שאינו מבדיל, ורבה אמר מבדיל, ונמצא שלרב יוסף כוונת הברייתא "מפני שיכול לאומרה על הכוס" לאפוקי, שדוקא אם יכול להבדיל אינו חוזר, אבל אם טעם, ושוב אין יכול להבדיל, חוזר ומתפלל. אבל לרבה שאפילו אם טעם הרי הוא מבדיל, יקשה מאי "מפני שיכול", והרי תמיד הוא יכול להבדיל.

28. הרשב"א הקשה הרי עקרו תקנת תפלה וקבעו עיקרה על הכוס, ומה שחזרו קבעוה בתפלה הוא רק מפני שהענו. והעלה מכך שאחר שהענו חזרו וקבעו שלא יעקרוה שוב מהתפלה, כדי שלא ישנו מקומה מדי פעם, או שמא ישובו ויענו.

29. המג"א [רצד א] הוכיח מכאן שאם שכח להתפלל ערבית במוצאי שבת, אף שהבדיל על הכוס, חוזר ומבדיל בתשלומין בשחרית, שהרי לא גרע ממי שמתפלל אחר שהבדיל על הכוס. והפמ"ג כתב שאומרה בתפלה השניה בשחרית, וכן הביא הגרעק"א בשם תוספת שבת, וחלק

תני רב אחא אריכא קמיה דרב חיננא: המבדיל בתפלה משובח יותר ממי שיבדיל על הכוס, ואם הבדיל בזו ובזו ינוחו לו ברכות על ראשו.

תמזהה הגמרא: הא גופא קשיא, אמרת "המבדיל בתפלה משובח יותר ממי שיבדיל על הכוס", אלמא הבדלה בתפלה לחודה סגי, וחדר תני "אם הבדיל בזו ובזו ינוחו לו

ברכות על ראשו", ולכאורה כיון דנפיק ליה בחדא, אפטר, ונמצא שההבדלה השניה הויא ברכה שאינה צריכה, ואם כן אינו משובח, שהרי אמר רב ואיתימא ריש לקיש, ואמרי לה רבי יוחנן וריש לקיש דאמרי תרויהו: כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום "לא תשא" [שמות כ ז].⁽³⁰⁾ אלא אימא הכי: אם הבדיל בזו על הכוס

עליו, ובכתבי הגר"ח ביאר שאומרה בראשונה, [כי אינה ממטבע התפלה, ו] כיון שאין חיובה מצד תפלת מוצאי שבת שחיסר, אין צריך להשלימה בשניה, אלא הוא חיוב להבדיל בתפלה הראשונה שאחר השבת, [ויתכן שסבר כי אף שעל הכוס יצא ידי חובת הבדלה, עדיין חייב בהזכרה, ולפיכך אף שאינה מעכבת בתפלה, אומרה בשחירת, וראה עוד לעיל כו הערה 28].

וכן משמע מדברי המג"א [קח יג] שאע"פ שהשוכח להתפלל מנחה בערב ר"ח אומר בערבית יעלה ויבא בשתי התפלות — השוכח מנחה בשבת, אינו מבדיל בשחירת אלא פעם אחת, כי די בהבדלה אחת [אך יתכן שכוונתו שכבר נעשה חול ולא שייך להבדיל שוב, ראה רע"א שם].

30. רבינו יונה [לט ב בדפי הרי"ף] ותוס' [ר"ה לג א] וחינוך [תל] והריטב"א כאן נקטו שאיסור זה מדרבנן ואסמכוהו אקרא, וכתב המ"ב [רטו כ] שחומרת האסמכתא אוסרת לברך מספק.

והרמב"ם [ברכות א טו] כתב "הרי זה נושא שם שמים לשוא, והרי הוא כנשבע לשוא" וכתב המג"א [רטו ו] שכוונתו לאיסור דאורייתא, וכן נקט בשו"ת רעק"א [קמא כה], אך הכסף משנה [מילה ג ו] הביא תשובת הרמב"ם שהוא איסור דרבנן [ובפאר הדור קה מבואר שהוא

דאורייתא], וראה פמ"ג [פתיחה לברכות, כא] שדן בזה.

וכתב החזו"א [או"ח קלו ו] שהרמב"ם רק העתיק את לשון הגמרא, אך האיסור אינו אלא מדרבנן, שהרי אמרו [תמורה ד א] כי אפילו המוציא שם שמים לבטלה שאיסורו מה"ת, אין בו לאו של לא תשא, וכל שכן כשאומרו דרך הודאה [וכ"כ נשמת אדם ה א], אלא שאסרו לאומרו כדרך ברכה שתקנו חכמים, ואינו משום הזכרה השם לבטלה, אלא משום חסרון יראה לאומרו בכל עת, ולכן גם בכינוי אסור לברך [כמבואר בשו"ת רע"א שם].

וראה חוות דעת [יו"ד בית הספק כ] שהאיסור לברך רק דרך חובה, וביאר במנחת שלמה שאף בלא הזכרת ה', נחשבת הברכה כולזול בתקנת חכמים, וכמו שמצינו שאסרו להוסיף על הכריעות, אך בזכר יצחק [סה ב] נקט, שהמברך בשוגג וסבור שחייב לברך, אין בכך איסור כלל, כי אינו מתכוון להזכרת ה' סתם.

וראה בפני יהושע שהבדלה חמורה יותר מכל ברכה שאינה צריכה, כי בכלן אין איסור דאורייתא, שהרי מותר להזכיר שם בדברי שבת, ועיקר האיסור הוא משום שנראה ככל תוסיף, אבל בהבדלה, אם די להבדיל בתפלה, כבר נעשה חול גמור, וכשמבדיל על הכוס, הריהו כמבדיל בימות החול, ומוציא ש"ש לבטלה.

ולא הבדיל בזו בתפלה, ינחחו לו ברכות על ראשו. (31)

נמו, אף על גב דמבדיל בצלותא, מבדיל אכסא. (33)

בעא מיניה רב חסדא מרב ששת: טעה בזו בתפלה ובזו ועל הכוס, (32) מהו?

שנינו במשנה: רבי אליעזר אומר בהודאה:

רבי זירא הוה רכיב חמרא, הוה קא שקיל ואזיל רבי חייא בר אבין בתריה, אמר ליה, שאל רבי חייא את רבי זירא, ודאי [האם נכון] דאמריתו משמיה דרבי יוחנן "הלכה כרבי אליעזר שאומר הבדלה בהודאה ביום טוב שחל להיות אחר השבת" משום שאין אומרים בו "חונן הדעת"?

אמר ליה: טעה בזו ובזו, חוזר לראש.

לג-ב אמר ליה רבינא לרבא: הלכתא מאי?

אמר ליה: כי קידוש, מה קידוש אף על גב דמקדש בצלותא מקדש אכסא, אף הבדלה

31. כך ביאר הגר"א, וביאר שהבדלה על הכוס עדיפה, אלא שמפני החשש שמא ישכח להבדיל, אמרו שיותר משובח להבדיל בתפלה, אך אם באמת הבדיל על הכוס, ודאי עשה דבר עדיף יותר.

והרשב"א ביאר שעשה מלאכה קודם שהבדיל, "וכיון שטעה אפילו בכוס חוזר לכסדרו", והיינו שעשיית מלאכה נחשבת כטעה בכוס. וראה פמ"ג [רצד א"א ג] שלדבריו אם עשה מלאכה ביו"ט שחל במוצ"ש לפני הבדלה, אינו חוזר לראש, שהרי גם אחר הבדלה אסור בה [ולכאורה היינו במלאכה שלא לצורך או"נ]. ומדברי רבינו יונה והרא"ש מוכח שרק אכילה לפני הבדלה נחשבת כ"טעה", ולא מלאכה, ובבב"ל [רצד ד"ה ואם], העלה מכך כי אף דקיי"ל טעה בזו ובזו חוזר, אם עשה מלאכה אינו חוזר. וטעם החילוק, כי איסור האכילה אינו מחשש שמא ימשך, אלא הוא איסור בעצם האכילה קודם הבדלה, כאכילה קודם קידוש, ולכן גם טעימה אסורה, ואם אכל נחשב כטעות בהבדלה. אך איסור מלאכה הוא מדיני השבת, וכמו שביאר הגרי"ז [שבת כט ה] שחייב בברכה להתיר את המלאכה, כי אין האיסור מדיני ההבדלה, ואם עשה מלאכה טעה בדיני שבת ולא בהבדלה, ולכן אינו חוזר [והרשב"א סבר שגם איסור עשיית מלאכה מדיני הבדלה, וראה באשר לשלמה מועד יא בהרחבה].

32. באור זרוע [מוצ"ש צא] פירש, שטעה בתפלה ולא הבדיל, וטעה בהבדלה על הכוס, ואמר רק ברכות הגפן הבשמים והאש, ולא אמר "המבדיל", ולפיכך חוזר לראש התפלה, ועל הכוס אומר רק הבדלה, ואינו חוזר בה על הברכות שכבר אמר, כי הן בכלל ברכה שאינה צריכה, אך בתפלה אמרו "הלואי ויתפלל כל היום כולו" ואין בה ברכה שאינה צריכה.

33. בבב"ל [רעא] כתב שלדעת רש"י שהבדלה על יין מה"ת, צריך לפרש שזה גופא תירוק

והמאירי הביא שיש מפרשים שמדובר בשכח בתפלה ונזכר, ולא חזר משום שסמך על הכוס. ולבסוף נמצא שאין לו כוס, והצד שלא יחזור ויתפלל, הוא משום שכבר נדחה חיוב התפלה כאשר סמך על הכוס.

רבינו יונה והרא"ש ביארו שמדובר ביום טוב שחל במוצאי שבת, ולא אמר "ותודיענו" בתפלה, וגם טעם לפני שהבדיל על הכוס, שלא אמר הבדלה אחר קידוש, והנידון שמא כיון שטעה בשניהם, קנסוהו שלא תועיל לו חזרה על הבדלה גרידא, אלא יחזור ולהתפלל.